

Da der blev skrevet kirkehistorie på Fanø

Af Jørn Martinsen

Fredag den 24. august 1934 blev der ringet til aftengudstjeneste i Nordby Kirke på Fanø. Der var kommet mange fanniker til stede, men det bemærkelsesværdige denne aften var de mange gæster fra den ganske verden, der ankom til kirken. Gæsterne var kommet til øen for at deltage i et kirkemøde, som skulle afholdes på hotellerne ved Fanø Bad. Det var uden tvivl en oplevelse for fannikerne, at

deres sognekirke ved denne lejlighed rummede en stor international menighed, men de færreste af dem blev nogensinde klar over, at det, de her mærkede et pust af, skulle gå over i kirkehistorien.

I kirkehistorisk sammenhæng er Fanø ikke en geografisk størrelse, men en betegnelse for den begivenhed, der skal berettes om i det følgende.

Badevejen ved Fanø Vesterhavsbad med hotellerne i baggrunden, 1930'erne. (Esbjerg Byhistoriske Arkiv)

To internationale kirkelige organisationer holdt i den sidste uge i august 1934 konferencen på Fanø. Det Økumeniske Råd for Praktisk Kristendom holdt til på det store møndæne Kurhotel lige ved nedkørslen til stranden. På Missionshotellet lidt nord for fandt en ungdomskonference sted i Kirkeligt Verdensforbund. Til konferencen var der kommet delegerede fra evangeliske kirker i Europa, USA og Asien, og repræsentanter for den gammelkatolske og den ortodokse kirke. Der finder mange af den slags møder sted, og de færreste af dem huskes af andre end deltagerne selv. Dette møde fandt imidlertid sted i en periode med tiltagende international spænding på grund af den nazistiske magtovertagelse i Tyskland i januar 1933. Det var den omstændighed, der gjorde Fanøkonferencen betydningsfuld.

Hitler havde umiddelbart efter, at han var kommet til magten, begyndt en systematisk afmontering af den almindelige retsstat. Kommuniste og jøder var de første, der blev ofre for retsløsheden, men hvad der begyndte med grupper, som kunne udstødes med velvilje fra en stor del af befolkningen og uden protest fra en endnu større del, skulle vise sig at blive en fuldstændig terrorisering af alle grupper og enkeltpersoner, der ikke tilpassede sig den nationalsocialistiske stat.

Hitlers tiltræden som rigskansler betød et vendepunkt for tyskernes selvopfattelse. Versaillesfreden havde krænket det tyske folk dybt; det var blevet stemplet som eneansvarlig for krigen 1914-18, og det var blevet pålagt krigsskadeerstatninger, som gjorde enhver genrejsning af nationen umulig. Den økonomiske krise, der yderligere trådte til i 1930'erne gjorde ondt værre. Med Hitler blev

en nationalistisk begejstring af uhyre dimensioner sat fri i det tyske folk, og med den i ryggen lykkedes det ham at opbygge et totalitært regime med ham selv som diktator.

Som det gjaldt tyskere i almindelighed, så var Hitler-begejstringen også udbredt i kirkelige kredse i Tyskland. Mange havde været dybt kritiske over for Weimarrepublikken, hvor den socialdemokratiske regering havde reduceret kirkernes indflydelse på vitale områder som undervisning og opdragelse. Kirkens position var mærkbart svækket; i årene efter 1918 meldte hundredetusinder af tyskere sig ud. Også i henseende til kirkelivet nærrede mange kirkefolk tiltro til, at udviklingen ville tage en ny retning med Hitler, der havde givet løfte om, at kirkerne ville forblive uantastede af statsmagten, og at de ovenikøbet ville få indflydelse på områder, som var afgørende for dem. At Hitler så havde ytrret ganske anderledes uforsonlige anskuelse i Mein Kampf, hæftede kun få sig ved. Her omtaler han kristendommen som en åndelig terror, en tvang, der siden dens tilblivelse har undertrykt og behersket verden, og hans konklusion er, »at man kun kan nedbryde tvang med tvang og terror med terror«.

Med den katolske kirke havde den nationalsocialistiske regering i sommeren 1933 forhandlet sig frem til en overenskomst, som skulle sikre den katolske kirkes stilling i Tyskland, mod at det katolske centrumsparti blev opløst. Få dage efter aftalen med Vatikanet blev der afholdt kirkevalg i de evangeliske kirker. Det blev en overvældende sejr for de såkaldt Tyske Kristne, en gruppe, der havde markeret sig inden for det nationalsocialistiske parti, og som ved valget fik Hitlers aktive støtte. Deres program var genrejsning af

nation og kirke, hvilket for dem var to ting, der gensidigt betingede hinanden. Deres mål var at få nedlagt de selvstændige kirker i de enkelte delstater og få centraliseret kirkeledelsen, så der kunne dannes en rigskirke, der var ensrettet med staten. I september 1933 kunne de Tyske Kristne indsætte deres kandidat som biskop for den tyske rigskirke, efter at de havde fået trængt den først valgte ud.

Med den tysk-kristne bevægelse kom jødespørgsmålet også ind i den kirkelige sammenhæng; dette spørgsmål blev anledning til, at nogle præster dannede Præsternes Nødforbund som modtræk mod kirkeledelsen. Forsøget på at indføre arierparagraffen i kirkeligt regi blev i Præsternes Nødforbund anset for en trussel ikke blot mod mange kolleger af jødisk herkomst, men også mod selve kirkens grundvold. Og da kirkestyret begyndte en tvangsmæssig indlemmelse af landskirker under rigskirken og krævede præsternes troskabsed til både rigskirkeledelse og Hitler-styre og ydermere ville give præsterne mundkurv på, blev det set som så entydige overgreb, at det kom til at svække rigsbiskoppens autoritet. For at sikre en håndfast ledelse knyttede regeringen derfor den effektive statskommisær Jäger til rigskirken.

Den kirkelige opposition var samlet på en synode i Barmen i maj 1934. Her blev man enig om nogle teser om, hvad der måtte kræves for at være en sand kristen kirke. Sammenstillet med hver tese udtryktes en fordømmelse af det tysk-kristne kætteri. Bag Barmen-bekendelsen stod den kendte teolog Karl Barth. Synoden i Barmen blev begyndelsen til det, der efter oktober 1934 blev til

Bekendelseskirken. Man skal bemærke, at den kirkelige opposition samlede sig om indrekirkelige anliggender; loyaliteten mod Hitler-styret var ganske dominerende også inden for bekendelsesfløjen.

I modsætning til den katolske kirkes overnationale hieraki har de evangeliske kirker fra begyndelsen været nationalkirker, oprindelig med fyrsten som overhoved. I en situation som den tyske, hvor staten var totalitær og krævede fuldstændig kontrol over alle institutioner, grupper og individer, ville en sådan rent national organisation let være prisgivet. Det er i denne sammenhæng mødet på Fanø blev interessant. Bekendelsesfløjen, som i maj måned havde samlet sig om Barmen-bekendelsen, fik nemlig på Fanø sin første internationale støtte, og ved samme lejlighed fik rigskirken sin første alvorlige internationale kritik.

Tre personer stod i forgrunden, når man skal forstå forløbet af Fanøkonferencen. Den ene var en fremragende ung tysk teolog, der gjorde tjeneste som præst i den tyske menighed i London, de to andre var veletablerede navne i det internationale mellemkirkelige arbejde, den ene biskop i Chichester, den anden biskop i Haderslev.

Den unge tysker hed Dietrich Bonhoeffer. Han havde været præst i London fra efteråret 1933. Gennem sit arbejde som ungdomssekretær i Kirkeligt Verdensforbund havde han etableret gode forbindelser til det internationale mellemkirkelige arbejde. I London fik han lejlighed til et tæt samarbejde med præsidenten for Det Økumeniske Råd, biskoppen af Chichester, George Bell. Deres samarbejde og fælles erkendelse af, at hændelserne i Tyskland ikke kun var et indre tysk an-

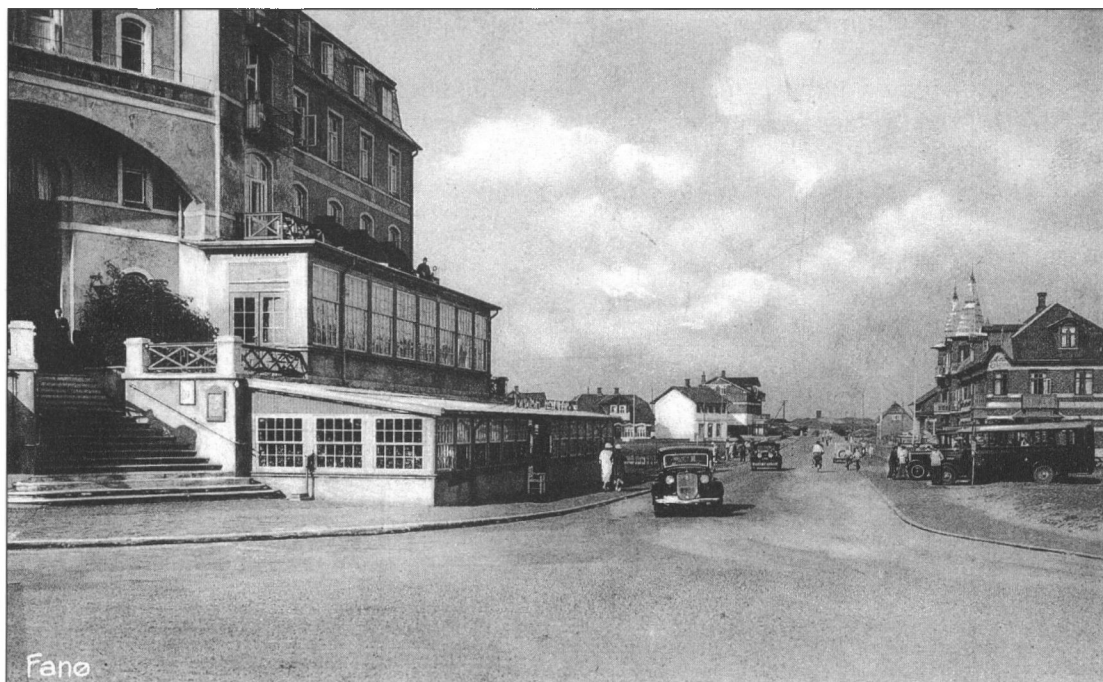
liggende, men et fælleskirkeligt ansvar, er forudsætningen for det videre forløb.

Bonhoeffer havde på et forbløffende tidligt tidspunkt gennemskuet den nazistiske politik og forstået dens konsekvenser. Allerede i februar 1933, samme dag som Hitler holdt sin første radiotale til nationen, holdt Bonhoeffer et radioforedrag: »Føreren og den enkelte i den unge generation«. Hans konklusion var, at hvis en fører ikke gør sig begrænsningen af sin autoritet klar, så ender han med at blive forfører. Udsendelsen blev af forståelige grunde afbrudt, før Bonhoeffer blev færdig. Bonhoeffers venskaber med jøder gav ham tidlige erfaringer af, hvor udviklingen bar hen. Da Hindenburg døde den 2. august 1934, og Hitler overtog pladsen både som kansler og præsident, var Bonhoeffer ikke i tvivl: Hitler betød krig. Bonhoeffers udgangspunkt var pacifistisk, men han ændrede radikalt position under den videre udvikling i Tyskland, så han endte med at tage aktivt del i attentatplaner mod Hitler. Med henblik på Fanø-mødet var Bonhoeffers synspunkt, at mødet skulle afbryde forbindelsen med rigskirken og kun anerkende bekendelsesfløjen, som den evangeliske kirke i Tyskland. Bonhoeffer var knyttet til ungdomskonferencen, men som tingene udviklede sig, blev han bekendelsesfløjens uofficielle repræsentant på Fanø. Dietrich Bonhoeffer fængsledes i 1943 under mistanke for konspiration mod Hitler. Han blev hængt i koncentrationslejren Flossenbürg den 9. april 1945. En medfange overbragte denne hilsen fra ham til biskop Bell: »Dette er afslutningen - for mig livets begyndelse«.

Biskop Bell var en international kendt kirkemand. En mand, der kæmpede med britisk

udholdenhed og styrke for det, han var overbevist om. Han havde fra første færd forståelse for den tyske bekendelsesfløjs vanskelige situation og var bevidst om, at international støtte var nødvendig for den. Han blev bekendelseskirkens fortaler, og blev ikke mindst af Bonhoeffer til stadighed informeret om situationen i Tyskland. Kristi Himmelfartsdag 1934 offentliggjorde han det såkaldte Himmelfartsbudskab, der udtrykte hans store foruroligelse over, at rigskirkeledelsen i Tyskland havde indført arierparagraf og førerprincip i den evangeliske kirke. Det var også på Bells initiativ, at der blev sendt invitationer til repræsentanter for bekendelsesfløjen forud for mødet på Fanø. Alle de tyske deltagere i »udenrigsbiskop« Heckels delegation var nemlig loyale rigskirkefolk. Det var også Bell, der holdt fast i, at Fanø-mødets tema Kirken og verden ikke måtte udvikle sig til en uendelig teologisk diskussion, men skulle forholde sig til og spille en aktiv rolle i den aktuelle situation.

Den tredje af hovedpersonerne var den danske biskop Ammundsen fra Haderslev. Han var vært ved mødet på Fanø. Ammundsen var internationalt kendt for sit mellemkirkelige virke og havde som den første biskop i Sønderjylland efter genforeningen gjort erfaringer med tysk kirkeliv. Han havde en idealistisk opfattelse af kristendommens rolle i samfundslivet og var udpræget diplomatisk. Hans udspil var aldrig ensidige, men havde derfor også ofte mindre gennemslagskraft. Der var ikke tvivl om, hvor hans sympati lå; han ønskede ubetinget at støtte bekendelsesfløjen, men kunne på den anden side ikke forstå, at så mange fra den side kunne fastholde loyaliteten mod den absolutistiske stat, der

Hotel Kongen af Danmark ved Fanø Vesterhavsbad, ca. 1940. (Esbjerg Byhistoriske Arkiv)

havde påtvunget dem deres kirkelige ufrihed. Komplexiteten i det tyske spørgsmål fik Ammundsen til at afvise Bonhoeffers krav om at frakende rigskirken ret til at repræsentere den evangeliske kirke i Tyskland, samtidig med at han var enig med Bell i, at der skulle afsendes en invitation til Barmensynodens formand Karl Koch, så bekendelsesfløjen også kunne være repræsenteret på Fanø.

Karl Koch var blevet inviteret af Bell den 18. juli efter rådslagning med Ammundsen og sekretariatet i Geneve. Koch havde efter invitationen henvendt sig til det tyske udenrigsministerium med henblik på udrejsetil-

delse. Han havde først fået en velvillig behandling, men signalerne ændredes efter Hindenburgs død og den dermed følgende magtkoncentration hos Hitler; Heckels rigskirkelige udenrigstjeneste var fra da af tiltænkt monopol på de kirkelige udenrigsforbindelser. I et brev til Bell skrev Koch om vanskeligheder; den hemmelige efterretningstjeneste havde beslaglagt de dokumenter han skulle bruge til mødet. Samtidig blev der også lagt pres på Koch af folk fra bekendelsesfløjen selv; man frygtede, at mødet kunne blive brugt i udlandet imod Tyskland, altså at hans deltagelse kunne blive en upatriotisk handling. Den 7. august demonstrerede Heckel

sin styrkede position som leder for den kirkelige udenrigstjeneste. I et brev til biskop Bell krævede han en redegørelse for invitationen af Karl Koch. Bell svarede med en noget dristig henvisning til vedtægterne, at han som præsident for Det Økumeniske Råd havde handlet i nødfald. Sagen endte dog med, at Karl Koch sendte afbud. Selvom biskop Ammundsen tog til Hamborg for at overtale bekendelsesfløjen til at sende repræsentanter til mødet på Fana, så måtte man se i øjnene, at det måtte holdes uden folk fra den side.

Fanømødets tema var forholdet mellem stat og kirke, et tema, der bevidst var valgt med henblik på situationen i Tyskland, men den eneste del af den tyske evangeliske kirke, der var repræsenteret, var den, der havde indrettet sig med statsmagten. Alligevel gennemførte biskop Bell det mesterstykke med sin effektive mødeledelse at føre den fraværende bekendelsesfløjs sag.

Tyskerne lagde ud med en udtalelse, før forhandlingerne begyndte: »Den tyske delegation ønsker ikke at deltage i en offentlig diskussion om indre anliggender i den tyske kirke«. Det bevirkede den yderste påpasselighed med at intet slap ud fra de møder, hvor situationen i Tyskland var på dagsordenen; pressefolk fra mange lande trængte sig ellers om hotellerne ved stranden. Tyskerne reagerede prompte på alt, hvad der kunne ligne en læk. Forhandlingerne blev hårde. Bell og Ammundsen var sig bevidst, at det var nødvendigt at give en international støtte til den kirkelige opposition i Tyskland. International opmærksomhed kunne være en betingelse for dens overlevelse. Den tyske delegation på sin side havde interesse i at pleje nationens omdømme, og rigskirken kunne ikke ønske

at blive internationalt isoleret. Ugen igennem drøftedes under dramatiske omstændigheder situationen i Tyskland.

Den 28. august stod Bonhoeffer for morgenandagten. Ved den lejlighed holdt han en berømt prædiken. Han gik ud fra et gammeltestamentligt salmevers: »Nu vil jeg høre, hvad Gud siger, Herren taler jo fred til sit folk, sin fromme, de må ikke vende sig til dårskab« (Salme 85,9). »Hvordan kan der blive fred?« spurgte han. »Med et system af politiske aftaler? Ved investering af international kapital i de forskellige lande - d.v.s. gennem storbanker og penge? Eller ved alles fredelige oprustning til sikring af freden? Nej, intet af det dur - af den ene grund, at her forveksles fred hele tiden med sikkerhed. Der findes ikke fred på sikkerhedens betingelser, for freden må voves, den er det store vovestykke og lader sig aldrig nogen sinde sikre. Fred er det modsatte af sikkerhed. At kræve sikkerhed betyder jo, at man nærer mistro, og mistro føder atter krig«. Bonhoeffers pacifistiske udgangspunkt og hans tanker om det internationale økumeniske fællesskab var tydelig. »Hvem kan råbe til fred, så verden hører det, er tvunget til at høre det, så alle folk må glæde sig over det? Den enkelte kristne formår det ikke; han kan godt løfte sin røst og aflægge vidnesbyrd, hvor alle tier, men verdens magthavere kan fortsætte som ingenting. Den enkelte kirke kan også godt vidne og tage lidelsen på sig - gid den gjorde det - men også den bliver undertrykt af hadets magt. Kun den ene store økumeniske forsamling af Kristi hellige kirke i hele verden kan sige det sådan, at verden tænderskændende må høre ordet om fred, og sådan, at folkene glædes, fordi denne Kristi kirke tager

*Den 24. august 1994 blev
denne mindesten rejst ved
Fanø Bad.*

våbnene ud af hænderne på sine sønner og forbyder krigen og råber Kristi fred ud over den rasende verden«. Det var en prædiken, der demonstrerede Bonhoeffers klare forståelse af, at krigen måtte blive en konsekvens af udviklingen i Tyskland, men som også viste hans opfattelse af det store fælleskirkelige ansvar.

Det vakte nogen furor, da der under mødet pludselig dukkede en udsending fra Ber-

lin op. Hans ankomst var i sig selv dramatisk; han landede med vandflyver ved havnen i Nordby og blev kørt til konferencen, hvor det lykkedes ham at få bevilget 15 minutters tale-tid. Hvilket mandat han havde er uklart. Udsendingen, Walter Birnbaum, fortæller i sine erindringer, at han blev sendt afsted, fordi man i Berlin skønnede, at Heckel havde svært ved at sætte de tyske synspunkter igennem. Om hans intervention i forhandlinger-

ne skete efter tilskyndelse af statskommissær Jäger, som regeringen havde knyttet til rigsbiskoppens svækkede kirkestyre, eller om det var et mere privat initiativ på lavere niveau, er usikkert, men man kan ikke se bort fra, at den direkte indblanding fra Berlin kan have gjort et vist indtryk på mødedeltagerne, og at det måske kan have betydet en afsvækkelse i nogle af punkterne i den resolution om den kirkelige situation i Tyskland, der blev vedtaget på mødets sidste dag.

Resolutionen var dog ikke til at tage fejl af. Den udtrykte bekymring over, at friheden for den tyske evangeliske kirke var truet, og den tilkendegav, at diktatorisk kirkeledelse, anvendelse af magt og undertrykkelse af ytringsfriheden ikke lader sig forene med det at være Kristi kirke. Det var en klar fordømmelse af rigskirken. I resolutionens punkt tre fik Bell endvidere opbakning bag det initiativ han havde taget, med hensyn til at sørge for kontakten med den kirkelige opposition i Tyskland. Men resolutionen holdt sig til kritik af den kirkelige situation. Den totalitære stat, kommunist- og jødeforfølgelser, blodbadet den 30. juni 1934, koncentrationslejrene - intet af det blev nævnt. Skulle kirken kun bekymre sig for sig selv? Det var jo hverken Bell, Ammundsen eller Bonhoeffers holdning. Var den dimension blevet fortiet af taktiske grunde, forsigtighedsgrunde, eller måske fordi der kom en udsending direkte fra Berlin? Man vedtog sammen med resolutionen at optage Dietrich Bonhoeffer og Karl Koch som rådgivende og tilforordnede medlemmer af Det Økumeniske Råd og udtalte ønsket om at holde sig i forbindelse med bekendelsesfløjen. Heckel protesterede både mod resolutionen og mod valget af bekendel-

sessynodens formand Karl Koch til medlem af rådet. Den tyske delegation udsendte en modresolution, hvori man endnu engang påberåbte sig argumentet om »indre anliggender« i den tyske kirke, som andre ikke skulle blande sig i.

Der er ingen tvivl om, at Fanø-mødets udfald betød en styrkelse af bekendelsesfløjen i Tyskland. Det Økumeniske Råd havde endvidere lagt en linie, der fik betydning for de begivenheder, der fulgte efter. I begyndelsen af oktober fængsledes to sydtyske biskopper. Bell reagerede omgående og tilkendegav over for den tyske gesandt i London, at hvis efterretningerne fra Tyskland talte sandt, så ville det betyde et offentligt brud mellem samtlige protestantiske kirker i udlandet og den tyske kirke under rigsbiskoppens ledelse. Bell protesterede mod tvangsmidler og gestapoindgreb og krævede biskoppernes genindsættelse, Jägers afsættelse og rigsbiskoppens aflastning. Allerede den 26. oktober skete der ændringer. Jäger måtte forlade sit embede, og biskopperne blev sat fri og endog inviteret til samtale med Hitler. Hitler bekymrede sig på dette tidspunkt endnu om den udenlandske opinion, og sendte von Ribbentrop til England for at berolige Bell og ærkebiskoppen af Canterbury.

På bekendelsesfløjens synode i Dahlem i oktober 1934 skete bekendelsesfløjens afgørende brud med rigskirken. Her indførtes en kirkelig nødret. Fra da af kan man tale om en egentlig Bekendelseskirke. Det er svært at bestemme Fanø-mødets betydning for denne udvikling, men der er ingen tvivl om, at den økumeniske indsats var med til at styrke Bekendelseskirken og redde kirken fra en fuldstændig ensretning med den nazistiske

stat. Ved synoden i Dahlem kunne Det Økumeniske Råds repræsentant forsikre om, at »det er Det Økumeniske Råds vilje, at stå i tæt forbindelse med Bekendelseskirken«. Dermed havde Det Økumeniske Råd som den første og eneste økumeniske organisation stillet sig bag Bekendelseskirken.

Disse begivenheder begrundes, at mødet på Fanø i den sidste uge af august 1934 blev et af de meget betydningsfulde i det internationale kirkelige samarbejde. Ved Fanø Bad rejstes den 24. august 1994 en sten til minde om begivenheden. Det blev skænket af Det Internationale Bonhoeffer Selskab.

Litteratur:

Eberhard Bethge: Dietrich Bonhoeffer. München 1967.
Dietrich Bonhoeffer: Gesammelte Schriften I. München 1958.

Armin Boyens: Kirchenkampf und Ökumene I. München 1967.

Walter Birnbaum: Zeuge meiner Zeit. Göttingen 1973.

Jørgen Glenthøj (udgiver): Dokumente zur Bonhoeffer-Forschung. München 1969.

Nils Karlström: Kyrkan och nazismen. Uppsala 1976.

Minutes of the Universal Christian Council for Life and Work, Fanø, Denmark. Kirkernes Verdensråds Bibliotek, Geneve.

Jens Holger Schjørring: Kristendom og socialt engagement. København 1980.

Jens Holger Schjørring: Ökumenische Perspektiven des deutschen Kirchenkampfes. Leiden 1985.

Klaus Scholder: Die Kirchen und das dritte Reich I. Berlin 1977.

Wilhelm Staapel: Die politisierende ökumenische Weltkonferenz von Fanö. I: Deutsches Volkstum 1934.

Jørn Martinsen, født 1949. Teologisk kandidat fra Århus Universitet. Studier ved Universitetet i Tübingen. Sognepræst i Nordby på Fanø